

KISZELY TÓTH ANETT

Minden kastély úrilak, de nem minden úrilak kastély!

A kastély és a kúria fogalmának mentalitástörténeti és építészettörténeti áttekintése

„Mondd el nekem, milyen házban laksz, hogyan rendezted be lakásodat, miként szervezted meg magánéletedet, és én megmondom neked, milyen az életviteled, erkölcsi és szellemi fejlődésed, sőt azt is, milyen helyet töltesz be a társadalomban”¹ – ezt Charles Garnier, Párizs városának főépítésze fogalmazta meg, amikor az 1889. évi párizsi világkiállításon egy világkörkép maketten mutatta be a látogatóknak, milyen típusú házakban lakott az emberiség az évszázadok folyamán. Garnier gondolata jól jelzi azt, mekkora jelentőséggel bír az egykori arisztokrácia társadalomtörténeti vizsgálatában az „úri lakuk”, legyen az kastély vagy kúria, vagy általánosságban az építészetük a társadalom történetének alakulásában.

A kastélyok bölcsője, a középkor reneszánsz várkastélyai

A mohácsi csatavesztést követő polgárháborús időszakban, a török hadjáratok idején, azaz a 16. századi Magyarországon, érthetően megtorpant az az építkezési kedv, amely Mátyás király idejében megindult, majd később kiteljesedő reneszánsz² stílusú építkezésre volt jellemző. Teljesen azonban nem lehet azt állítani, hogy ezekben a századokban megszűntek az építkezések. Elsősorban a hadiépítészet virágzott, azonban a 16. század második felétől, a megmaradt országrészek gazdasági megerősödésével új erőre kapott az építőkedv.

¹ A. Ammann et Ch. Garnier 1889: 7.

² A reneszánsz (a francia renaissance újjászületés szóból) tudományos forradalmat, művészeti átalakulást, megújulást hoz, meghatározó kulturális mozgalom Európa újkori történelmének hajnalán. Egyben művelődéstörténeti és művészettörténeti korszak is, amely a középkor végét és az újkor elejét (korai újkor) felölelő átmeneti időszakra esik. A reneszánsz kezdetét Itáliában a 14. század végére teszik, Európa többi részén csak később, leginkább a 16. század elején kezdődik. A reneszánsz stílus ezenkívül a művészettörténetben jellegzetes korstílust is jelöl.

A török kiűzését követő évtizedekben, ahol voltak békés és nehézségekkel terhelt időszakok is, nem könnyű feladat a kastély- és a kúriaépítések helyét és jelentőségét megtalálni.

Amikor az úri építkezésről szóló történetírói, művészettörténeti, építésztörténeti szakírók megállapításait egymás mellé állítjuk a kortársak beszámolóival, az itthoni és a külföldi utazók naplóival, útleírásaival, teljességgel más kép rajzolódik ki előttünk.

Mai fogalmaink szerint *kastély* alatt az egykori főnemesség vidéki, parkos környezetben épített, nagyszabású, összetett alaprajzú és változatos, festői tömeghatású lakóépületét értjük. Ennek a fogalmi meghatározásnak azonban legteljesebben a barokk kastély felel meg.³

A korai reneszánsz kastélyok külseje azonban nem azonos a barokk korban épített kastélyok megjelenésével. Talán éppen ezért használja előszeretettel az irodalom a reneszánsz korszak épületeire a *várkastély* elnevezést, amely jobban kifejezi a megjelenésüket, mert szinte kivétel nélkül erődítéssel, még inkább várszerű megjelenéssel rendelkeztek.

A *várkastély* kifejezés azonban újkori eredetű, a 16–17. században még nem ismerték. Ebből adódóan a szóhasználatban, a megfogalmazásban található nehézség elsődlegesen abban nyilvánul meg, hogy a mai – de a barokk korban kialakult – fogalmakat vetítjük vissza a háromszáz-négyszáz évvel ezelőtti állapotokra anélkül, hogy megvizsgálnánk, milyen építészeti tartalmat és formát takart egykor a napjainkban használt kifejezés.⁴ A 17. század második feléből sok összeírásban és missilis levélben találkozunk a *kastély* szó napjainkban is használatos formájával. Az Abaúj-Torna vármegyei Hilyóból 1684-ben így írtak: „Vagjon ezen faluban egy Négy Szegletű Kastély.”⁵ Egy 1682-es Zemplén megyéből származó leírásban azt olvashatjuk hogy: „Garany mellett vagyon egy kastély.”⁶ Az erdélyi Gerenden 1653-ban: „Kastélyban mennek be.”⁷ Batthyányi Borbála tisztartója 1663-ban a „Rakicsányi kastélyból” címezte a leveleit.⁸ 1662-ben pedig Nádasdy Ferenc gróf „az my Szeplaky kastelyunkat” adta zálogba.⁹ Az idézett erdélyi, felvidéki és dunántúli forrásadatokat követően most nézzük meg a száz évvel korábbi, 16. századi szóhasználatot.

Takaró Mihály tihanyi kapitány 1557-ben jelentette Nádasdy Tamás nádornak, hogy a minap embereivel átment a Balatonon „Sagwarra egy kastelyra”, amit megostromolt és bevett.¹⁰ 1588-ban Nádasdy Ferencnek azt írták egy jelentésben, hogy „az Hídvegy kastely” előtt állandóan lesben áll a török.¹¹ 1561-ben Gyuláról jelentette Kerecsényi László Nádasdy Tamás nádornak, hogy „az terek [...] im keth kastelth chynalnak, egiket

³ Koppány 2006: 12.

⁴ Uo. 12–13.

⁵ Koppány 2006: 12.

⁶ A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai. II. 249.

⁷ Uo. II. 253.

⁸ Uo. I. 145.

⁹ HU-MNL-OL-E 185- b. 1567. A. p. 119.

¹⁰ HU-MNL-OL-E 185-1548. Missiles Takaró, fol. 22. Lásd: Koppány 2006: 12.

¹¹ HU-MNL-OL-E 185-b. 1533. pall. Kapra, fol 2. (OMF Jankovics)

Temerkent, ez imar kez, masikat Chongradon”.¹² 1558-ban Gersei Pethő János pedig ezt írta Kassáról: „az Thyzan thwl is ket Castelt kezthek az mas partok chynaltany.”¹³

Guthi Országgh Kristóf országbíró, Csejte várkastélyának ura, 1552-ben kelt levelében Nádasdy Tamás nádornak jelentette, hogy az ő katonái Surány várában vannak, amely nagyobb őrseget igényelne, mert a török torkában van, és kérte Nádasdyt, hadd maradhassanak ott. Ahogy fogalmazott: „ne prorsus castrum ipsum Swran vacuum relinquatur” – nehogy Surány kastély teljesen üresen maradjon.¹⁴

Egy későbbi, 1554-ben írt levelében jelentést tett Nádasdy nádornak, hogy a törökök a Somoskő vára alatti municiót elrabolták, a vár alatt lakók nagy veszedelmére, ahogy írta: „sub dicto castro commorantes.”¹⁵

Ezekből a kútfőkből is jól kiolvasható, hogy a *kastély* szavunk a 16. és a 17. században nem azonos fogalmat takart. A 17. században a mai jelentéstartalommal használták *kastély*, *kastely* alakban, míg a 16. században inkább a várat, az erődítményt értették a *castel*, *kasthel*, *castro*, *castrum* szavak alatt. A *Magyar oklevélszótárban*¹⁶ *kastell* alakban említik. A *magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*¹⁷ a 15. századi *castel-kastel* mellett felsorakoztatja a 16. századi szóformákat is, úgymint a *kastellyok* (1538), *kastél* (1560), *kastély* (1585).

A szótár megállapítása szerint a *kastély* szó forrása a latin *castellum*, de nem egyenes átvételben, hanem az ófelnémet *kástel* és a középfelnémet *kastél* szóból származott át a magyar nyelvbe. Jelentése pedig kezdettől fogva megerősített főúri lak, a német *schloss* és *kastell* szavak megfelelője.¹⁸ A *castellum* latin szó, amely a magyar kastély kifejezésnek felel meg, nemcsak a 16–17. századi összeírásokban, oklevelekben, levelekben található meg, hanem számos reneszánsz várkastély kapufeliratán is. Ilyen a kistapolcsányi 1662-ből, az alsómicsinyei 1667-ből és a 16. század derekáról a siroki 1561-ből.

A magyar *castel*, *kastel*, *kastély* és a latin *castellum* mellett reneszánsz kastélyaink további elnevezéseivel is találkozhatunk a forrásokban. A leggyakoribban előfordulók a kastély, erősség vagy vár módjára épített vagy erősített ház, udvarház, kúria terminusok latin és magyar változatai.¹⁹

Vathay Ferenc, a híres katona és költő, az apja által elkezdett nagyvági kastély építéséről így írt: „kezdet zegin Elsőben Epetteny egi fa nagi Rend Borana hazatt, kőbe fekvve Castelj modra.”²⁰ 1598-ban Forgách Simon végrendeletében szerepel a hertneki „vár módjára

¹² HU-MNL-OL-E 185-b. 1523. pall. 74. fol. 79.

¹³ HU-MNL-OL-E 185-1540. Missiles Pethő János, fol 57.

¹⁴ HU-MNL-OL-E 185-1552. Missiles Országgh, 24. 448.

¹⁵ HU-MNL-OL-E 185-1554. Országgh-Nádasdy levelek 24. 453.

¹⁶ Szamota-Zalnai 1902: 461.

¹⁷ Benkő 1970: 399.

¹⁸ Czuczor-Fogarasi 1862.; Koppány 2006: 13.

¹⁹ H. Takács 1970: 33. Maguk az összeírók sem voltak mindig tisztában avval, hogy hol a határ az udvarház és a kastély között. Ezt a tolcsvai udvarház összeírója úgy fejezte ki, hogy a „domus ad modum castelli”, azaz a „kastélyfoma ház” kifejezést használta.

²⁰ Klaniczay-Stoll 1959: 540.

nagy költséggel megépített kastély”.²¹ Fehérgyarmaton 1630-ban írták össze „curiam nobilitarem in formam castelli erectam”, amelyről 1643-ban ekképpen emlékeztek meg: „ezen Gyarmath oppidumbéli kastély formára építettett udvarház [...]”.²² 1673-ban az özszeírók kúriának írták a szepesi Keresztfaluban Horváth Stansich Márk épületét, amelynek azonban kőből épített bástyája volt.²³ Valamint a zempléni Legenye kastélyát is 1674-ben „castellum sive curia lapidea”²⁴ néven jegyezték fel. Mindezt a fogalmi változatosságot tovább színesíti, hogy az aranyosmeggyesi Lónyai-kastélyt forrásaink kevés kivétellel várként (arx) írják, holott a külső megjelenésében ugyancsak várkastély jellegű.²⁵

A magyar *castel*, *kastel*, *kastely*, *kastély* a *Castelj* (*kastel*) módjára épített ház, az *udvarház*, a latin *castellum*, a *curia* (*domus*) *in modum* vagy a *per formam castelli* mellett a 16–17. századi kastélyaink leírásában megtalálhatjuk az egyszerű *ház*, az *udvarház* (*domus*, *curia*, *curia nobilitaris*) elnevezéseket is. Viszont arra is ismert példa, amikor egyszerűen csak háznak nevezték a kastélyokat. Vathay Ferenc nagyvági kastélyát következetesen „hazam”-ként említi, viszont leírja, hogy a házának „arokia” van és „toronjak vannak”, tehát várkastélyra hasonlító épületről van szó.²⁶ A *kastély* terminusra a variációk tehát nagy számban vannak jelen a forrásokban, és éppen ez a kaotikus, nem egységes szóhasználat nehezíti meg a kutató munkáját egy adott épület beazonosításában, pontosabb behatárolásában, illetőleg az építető család társadalmi, vagyoni presztízisének beazonosításában.

A falvakban és a városokban, különösképpen a hegyvidéki váraknál, amelyek sok részletet őriztek meg középkori mivoltukból, a 17. század közepén – a barokk építészeti irányzat megjelenésével – a Dunántúl, a Felvidék és Erdély építészeti képében továbbra is megmaradt reneszánsz jellegük. Ebben a reneszánsz légkörben az átépített várak és városi polgárházak és az újonnan épített erősségek mellett előkelő helyet foglaltak el a – számukban több százra rúgó – kastélyok, melyek a 16–17. századi Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség területét behálózták. Az 1970-es évek régészeti, művészettörténeti és műemléki kutatómunkája nemcsak a Mátyás-kori, hanem a 16–17. századi késő reneszánsz művészetnek is újabb eredményeit tárta fel. Ezeknek az eredményeknek a hatására fellendült a reneszánszkutatás, és ezen belül önálló témává is nőtte ki magát a kastélyépítés történetének vizsgálata.

Dercsényi Dezső, Fülep Lajos és Zádor Anna szerkesztésében megjelent *A Magyarországi Művészet Története I–II*. 1973-ban napvilágot látott, átdolgozott és kiegészített kiadása sokkal részletesebben tárgyalja a reneszánsz építészetet is, és ezen belül a kastélyok építészetét. A kastélyokról így írt a kötetben a kort és művészetét leginkább ismerő Balogh Jolán: „De nem csak új formák, hanem új épülettípusok is meghonosodtak (ti. a 16. század

²¹ Bártfai Szabó 1910: 305–306. Vö.: H. Takács 1970: 196.; Koppány 2006: 13.

²² HU-MNL-OL- P 392 Károlyi család. Törzsanyag. Lt. Budapest, Lad. 48. No. 34.

²³ A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai. II. 330–331. Vö.: Koppány 2006: 14.

²⁴ Uo. III. 186–187.

²⁵ Uo. I. 3., 14.

²⁶ Klaniczay–Stoll 1959: 540.

második felében). A várépítkezésekkel kapcsolatban felsőolasz hatásra feltűnik a négyszögletes alaprajzú, árkádos udvarú kastély típusa. Ilyen volt az elpusztult kanizsai várkastély. [...] Alaprajza teljesen olyan, mint az olasz reneszánsz palotáké. A fejlődés későbbi szakaszában új kastélytípus alakult ki: a sarokbástyákat építettek. [...] A Dunántúlon, ennek az új várkastély-típusnak érdekes példája Egervár.”²⁷ A várkastélyok tehát az új reneszánsz életforma igényére kialakuló, innovatív épülettípusok. „A fejlődés vonalába beletartoznak a nagy épületkomplexumok mellett a kisebb kastélyok, a kúriák, a köznemesség otthonai, amelyek külön színt, külön formát, külön épülettípusokat jelentenek.”²⁸ Kialakulásának, elterjedésének ideje a 16. század második és a 17. század első fele. Úgy tűnik, a kastély és a kúria a főnemesség és a köznemesség vidéki lakóhelyeként ekkor jelenik meg új épülettípusként hazai világi építészetünkben.²⁹

A téma részletkutatása az elmúlt évtizedekben rögzítette azt a tényt, hogy a magyarországi reneszánsz várkastély-, kastély- és kúria-, avagy a nemesi udvarházépítésnek van középkori előzménye.³⁰

A reprezentációs főúri épületek alaktani megjelenése az építészeti térben

A népesség és a társadalom az ipari forradalom kora óta ugrásszerűen növekedett, és ezzel arányosan minden mérete megnőtt. A városok és az ipari körzetek terjeszkedése a természetes táj fokozatos beépítését eredményezte.³¹ Az építészet, azaz a tervezés és az építés az egyik olyan eszköz, amellyel az ember az életterét az egyes lakóháztól az egész lakókörnyezetig, a szabad természettel kölcsönhatásban rendezi, határolja azt és formálja is egyben. Az építészet napjainkban bármennyire is átalakultnak és újszerűnek tűnik, hosszú történetének ismerete nélkül éppen olyan kevésbé érthető, mint a tudomány vagy a technológiai fejlődés. Minden épített produktum, amely körülvesz minket és a társadalmunkat, évezredek teljesítményére épül. Az épületek a történelem tartós tanúbizonyságai, mivel évszázadok, évezredek elmúltával is megbízható felvilágosítást adnak keletkezési idejük teremtő erejéről.

Minden korszaknak megvan a jellemző építészeti stílusa; a vár, főúri palota, kastély és kúria mind a feudalizmus épületei.³² Ennélfogva ezek az épületek már céljuknál fogva bizonyos korszak jellegzetességei. Az építetők személye is változik: király, világi és egyházi

²⁷ Dercsényi-Fülep-Zádor 1973: 216. Vö.: Koppány 1974: 319.

²⁸ Dercsényi-Fülep-Zádor 1973: 228.

²⁹ Koppány 1974: 319.

³⁰ Biró 1943: 23.

³¹ Müller-Vogel 1993: 11.

³² Kelényi 1974: 6–7.

főurak, majd a nemesség alsóbb rétegei, a polgárság, úgymint a tehetős városi iparosok, kereskedők, később pedig a tőkésék, az úgynevezett újarisztokrácia, a mágnások.

A királyi, fejedelmi vagy nemesi kastély kötelező „feladata”, hogy kellő fénnel, azaz a rang megmutatásával tanúsítsa a tulajdonos és családja társadalmi helyzetét. A kastélyépítészeti jellemző példái az egyetemes társadalomban, mindenekelőtt Franciaországban és az Egyesült Királyságban néhány hagyományos elem és motívum választékából keletkeztek.

A főnemesség a 12–13. századtól kőváraiban vagy a királyi udvar körül épített palotáiban élt. A 13. századtól egységes társadalmi rendben szerveződő középnemesség anyagi lehetőségei nem tették lehetővé, hogy várakat építtessen. Viszont maga és családja biztonsága érdekében udvarházát erősítette meg, a várak mintájára. A 14. század végétől több oklevél is beszámol tornyos kőfalakkal körülfogott, árokkal, palánkkal védett nemesi rezidenciáról, a már korábban bemutatott *castellum*ról. A pénz és az idő hiányában téglából, kőből építkezni aligha tudó köznemesség az ott alkalmazott és feltehetően sokkal régebben ismert technikával, a földből és fából emelt palánkvárak formájára erősítette meg vidéki otthonát. Így alakultak ki a 15. században a vár vagy kastély módjára épített nemesi udvarházak.

A várak és a nemesi udvarházak fajtái is tovább élnek a 16. században is, a katonai céllal felépített kis palánkvárral a *kastellel* együtt. A század végén a *kastel* szó tartalma megváltozott, új jelentéstartalmat kapott. A ma használatos jelentését akkor érte el, amikor erősített, védelmi jellege megszűnt, vizesárcái eltűntek, sarokbástyái pedig barokk rizalitokká szelídültek.³³ A kastélyok lényegében a várak utódai, és kezdetben erősítették is voltak, mint elődeik. Viszont az új államformák és a haditechnikák széles körű elterjedésével a reprezentatív lakóépítés egyre inkább elveti a szorongató, komor, hideg erőd jellegét. Szigorúan véve, a társadalom igényei változtatták a várakat először komfortosabb várkastélyokká, majd később kényelmes kastélyokká. Az abszolutizmus és a központosított állam kifejlesztésében Franciaország járt az élen. Az ország királyai elősegítették a kastélyok építését, különösen a Loire mellett és az Ile de France-ban. A franciák itáliai politikája növelte a reneszánsz kultúra befolyását, a francia uralkodó itáliai mestereket hívott az országába, mint Leonardo Da Vinci, Serlio vagy Rosso Fiorentino. A királyi kastélyok átalakításánál és az új kastélyok építésekor sajátos francia reneszánsz stílus fejlődött ki.

Amíg a reneszánsz új kapcsolatrendszereket hozott létre, és a szabályos csoportosítás különféle lehetőségeivel próbálkozott – hiszen a terjengős francia kastélyoknál egyformán érvényesülnek a résztömegek, és világosan alkotják a kompozíciót –, addig a barokk kastélyoknál az egybefogás, a lépcsőzés és a keresztezés olyan tömör egésze jelentkezik, melynek mindig hangsúlyos középtengelye van. A 18. század közepe táján a barokk művészet fő áramával szemben egyre inkább felerősödött az építészetben is a klasszikus, fegyelmezett, racionális irányzat. A mozgást, erős fény-árnyék hatást kiváltó plasztikus elemeket a homlokzatokon nyugodtabb, statikusabb részletek váltották

³³ Koppány 2006: 32.

fel. Az 1800-as évek körül a korábban uralkodó barokkot új irányzat, a klasszicizmus váltotta fel. Ennek az irányzatnak a legfőbb szándéka az antik művészet szellemének, formáinak felidézése volt.

A magyar társadalom, az építkező főpapság, fő- és köznemesség, sőt még a polgárság is lelkesen fogadta a klasszicista művészetet. A nemesség klasszikus iskolázottsága és a latin nyelvnek a hivatali életre, magánjellegű kapcsolattartásra is kiterjedő uralma kedvező szellemi háttérrel biztosított az antik művészeti formák újjászületéséhez.³⁴

A kastélyokban tehát nyilvános és magántermészetű funkciók egyesülnek, és a ki-elégítésükre szánt sok, különböző tér alaprajzi, kapcsolódási rendszere magas követelményeket támaszt.

A kastélyok lesznek tehát a teljes világi építészet mintái is ilyen formában, jellemző építészeti vonásaik státuszszimbólum jellegét öltenek. Középületekhez, nemesi és polgárházakhoz veszik át őket, a megfelelő rang szerinti fokozatokkal és egyértelműségekkel.

Az építészet tehát a társadalom reprezentatív művészete, ezáltal tényleges és jelképes önkifejezése.³⁵ Egyének, csoportok, társadalmi és állami intézmények adják a tervezésre és kivitelezésre vonatkozó megbízásokat az építészeknek és az építőműhelyeknek. Ez a folyamat az adott korhoz kötött formában játszódik le a mindenkori társadalomban. Ebből következik, hogy az építés mindig társas viszony, ahol a résztvevők saját céljaikat is követik, amelyek részben tárgyi-anyagi, részben művészi-fogalmi jellegűek.

Minden kastély úrilak, de nem minden úrilak kastély!

Ha kastélyokról, kúriákról, avagy nemesi házakról van szó, úgy gondolhatjuk, hogy minden kor számára egyértelmű, hogy mit tartalmaznak ezek a fogalmak, és az is, hogy milyen épületet takar az adott terminus. Azonban ez koránt sincsen így. Ha tüzetesebben megvizsgáljuk a két fogalmat a témával foglalkozó szakirodalomban, újságcikkekben, lexikonokban, szótárakban, avagy társadalomtörténeti, valamint építészeti megvilágításban, láthatjuk, hogy a kastély, kúria fogalmánál nemcsak a köznyelvben, hanem a szakirodalmi vonatkozásban is nagy a zűrzavar. De miért nevezi nemegyszer ugyanazt az épületet az egyik szerző kastélynak, a másik kúriának, a harmadik udvarháznak, úrilaknak, nemesi háznak vagy egyszerűen csak lakóháznak? Miért mondja több esetben ugyanaz a szerző a szóban forgó épületet kastélynak, máskor pedig kúriának, sőt mi több, van, amikor egy mondaton belül? Mint például a Pest megye műemlékei című kötetben: „Wimpfen-kastély. Utcára, zárt sorosan épített, magasföldszintes, klasszicista kúria a balatoni műút mentén.”³⁶

³⁴ Kelényi 1974: 20.

³⁵ Glanzey 2002: 178–179.

³⁶ Dercsényi 1958: 354. Lásd: Badál 1987: 14.

Ugyanakkor ha egy építészeti produktum nyilvánvalóan kastélyépület, akkor mégis mi okból nevezi a köznyelv és ennek eredményeképpen a szakirodalom is kúriának azt?

Mindez az anomália a fogalmak körül azért fordulhat elő, mert az említett elnevezések jelentése nem kellőképpen meghatározott. A kastély és kúria építészettörténeti és társadalomtörténeti kutatását nagyban megnehezíti és akadályozza a változatos szóhasználat. Hiszen mindkét épülettípus „úrilak”, de más és más társadalmi presztízst, vagyoni helyzetet, társadalmi hierarchikus státuszt tükröz.

A 16–17. századi források elsősorban latin nyelvűek, úgymint az oklevelek, latin-magyar összeírások, leltárak, levelek, ezek váltakozva nevezik ugyanazt az épületet kőháznak, udvarháznak, kastélynak, kastély módra épített háznak. (Latinul: domus, curia, curia nobilitaris, castellum, fortalitium. Összetett elnevezéssel: curia nobilitaris – vagy domus – per forma in formam kodum castris, castelli, fortalitii.)³⁷ Az értelmező szótárak, általános és szaklexikonok, valamint a szakirodalom vagy egyáltalán nem definiálja ezeket, vagy nem elég pontos meghatározást adnak róluk. Így az egyes szerzők abszolút nem következetesen, hanem sokszor teljesen önkényesen használták és használják napjainkban is a fogalmakat. Mit is jelentett a *kastély* szavunk a múlt század második felében, neves nyelvészeink, szakíróink fogalommeghatározásában?

Ballagi Mór *A magyar nyelv teljes szótára* című 1867-ben megjelent munkájában „Főúr laka, palotája”-ként említi a kastélyokat. Czuczor Gergely és Fogarasi János *A magyar nyelv szótára* III. kötetében, amely először 1874-ben jelent meg, „Eredeti ért. erődített urasági lak, vagy váracs. Szélesb. ért. nagyobbyszerű úrilak”-ként ír a kastélyról.³⁸

A Gerő Lajos és Bokor József szerkesztésében, első kiadásában 1893–1897 között megjelent *Pallas Nagy Lexikona* 1895-ben kiadott X. kötetében találjuk a *kastély* fogalom meghatározását, ekképpen: „(a lat. castellum-ból), valamely előkelőbb személynek teljesen szabadon álló palotaszerű székhelye, mely a középkor végén és a renaissance kezdetén meg is volt erősítve; ezen erődítés reminiszcenciái (tornyok, vízzel telt árkok, hidak stb.) a K. architektúrájában mai napig is fennmaradtak. Olyan K.-t, mely már annyira meg volt erősítve, hogy kisebb várnak is beillett, várkastélynak hívnak. Különösen a francia és az angol arisztokráciának vannak építő-művészeti tekintetben nagybecsű K.-aik; hazánkban csak a XVII. sz.-ban kezdetek a vidéken védőművekkel többé-kevésbé ellátott magányos K.-okat építeni, legtöbb azonban a törökség teljes kiűzetése után a rokokó-korszakban és a jelen század elején keletkezett.” A *Révai Nagy Lexikona* 1925-ben gyakorlatilag ugyanazt írja le szóról szóra, mint amit a harminc évvel korábban megjelent *Pallas Nagy Lexikonában* olvashatunk.

Az Éber László szerkesztésében 1926-ban megjelent, majd 1966-ban Zádor Anna és Genthon István főszerkesztésében újra kiadott *Művészeti Lexikon* egyszerűen nem is tesz említést a *kastély* szóról! Annál is inkább érdekes a dolog, hiszen Zádor Anna a 20. század egyik elismert művészettörténésze volt, kinek szakterülete a klasszicizmus és romantikus építészet.

³⁷ Koppány 1974: 320.

³⁸ Czuczor–Fogarasi 1874.

Rados Jenővel, a korszak elismert építésztörténészével közösen írt, 1943-ban megjelent *A klasszicizmus építészete Magyarországon* című kötetben pedig már egy egész fejezetet szenteltek a kastélyépítészetnek. Az 1976-ban megjelent *Klasszicizmus és romantika* című, önálló kötetében pedig – habár kitér egyéb építészeti produktumokra is – jórészt a kastélyépítéssel mutatja be a két stílusirányzatot. Az 1962-ben Budapesten megjelent Új Magyar Lexikon szócikke a kastélyt ekképpen írta le: „eredetileg főurak, előkelő földesurak fényűző, művészi igénnyel épített lakóhelye a birtok központjában... szabadon áll, kert övezi.” Később az 1965-ben megjelent *A magyar nyelv* értelmező szótárában ezt olvashatjuk: „Kastély: a) uralkodóknak, arisztokratáknak, gazdag polgároknak rendszerint parkkal övezett különálló, nagyméretű, díszesebb vidéki lakóháza; b) nagyobb, díszesebb épület.” Az Ákos Károly által szerkesztett, 1968-ban napvilágot látott *Kislexikonban* a kastélyról szóló bejegyzés: „Kastély: főurak, földesurak fényűző, várszerű lakóhelye birtokukon.” Végül, de nem utolsósorban az 1972-es *Magyar Értelmező Kéziszótár* szócikke: „Kastély: (parkban álló) előkelő, fényűző (vidéki) lakóház.”

A *kastély* fogalom tömör, néhányszavas meghatározásának hiánya, illetve a meghatározás nehézsége szembeötlő, és némiképp magyarázatot ad arra, hogy a kastély terminusok sokszínűsége miért is olyan pontatlan, hiányos, ellentmondásos és kaotikus.

A Gerevich Tibor szerkesztésében 1939-ben kiadott *Magyarország Művészeti Emlékei* című kötetben jelent meg Rados Jenő munkája *Magyar kastélyok* címmel, melynek előszavában Gerevich így írta le a kastély fogalmát: „A kastély fogalma egyenlő, az utcáshoz nem épített, vidéki, különálló, díszesebben kiképzett és nagyobb terjedelmű lakóházzal. A kényelmet, sokszor a pompát szolgálja. Nem hadi védelemre épült, amiben a váraktól, kastélyoktól különbözik.”³⁹ Rados Jenő a kötetben megjelent tanulmányában nem a fogalmat határozza meg, hanem a kastélyok négy alaptípusát írja le: „A régebbi korokba nyúló négytornyú várkastélyát, a XVIII. század közepe táján, francia kertben álló, nemzeti-rokokó, mondjuk Grassalkovich-stílusú kastélyát, a szabadságharc előtti négy évtized angolparkban álló empire, mondjuk Palatinus-stílusú kastélyát, és ugyanezen kornak a községek házai közé épült nemesi kúriáit.”

Gerevich tehát „utcasorba nem épített” meghatározásával gyakorlatilag a kastélyok közé sorolja a „községek házai közé épített” nemesi kúriákat is.

A *Magyarországi Művészet Története* habár a kastélyok között tartja számon a kúriákat mint közülük a „kisebbséget”, egyben rámutat, hogy az külön épülettípus: „A fejlődés vonalába beletartoznak a nagy épületkomplexumok mellett a kisebb kastélyok, a kúriák, a középnemesség otthonai, amelyek külön szint, külön formát, külön épülettípusokat jelentenek.”⁴⁰

A *kúria* szó a középkori latin *curia nobilitaris* kifejezésből ered. Erre Szabó István *A középkori magyar falu* című 1969-ben megjelent munkájában mutat rá. „A curia eredetileg és döntő mértékben mindvégig udvarház, és pedig nemesi udvarház volt, de

³⁹ Rados 1939.

⁴⁰ Koppány 1974: 285.

olykor leszállott a jobbágytelekre is. Viszont ugyanakkor a nemesi kúria nem ritkán a jobbágy jellegű sessio neve alá foglalódott.⁴¹ A *sessio* jelentése egyértelműen *telek*, de az *udvarház* nem biztos, hogy épületet jelöl, lehet, hogy csak magát az udvart. Viszont az *udvar* jelenthetett épületet, azaz valamilyen felülepítményt – ahogyan a mai földhivatali szakszóval nevezik.

Mindebből látható az is, hogy a kastély fogalma mellett a kúria szót sem használták egyöntetűen. A *curia* szó jelentése is változott, akárcsak a kastélyé, hol épületet, hol telket jelentett, sőt „a XVI. században a *curia nobilitaris* már jogi fogalom, amely a nemes házához tartozó minden ingatlant magában foglalta, még a kültelkeket is”.⁴² Werbőczy Tripartitumában éppúgy, mint a 16. és 17. századi törvényekben is többször találkozhatunk a *curia nobilitaris* fogalmával, és a hozzá fűződő jogi vonatkozásokban egyaránt. Itt rendszerint a telket, a *sessiót* jelenti a *curia*. Magyar fordításokban ekképpen találkozunk vele: udvar, udvarhely, udvarház.⁴³ De mindenképpen hozzátartozik a *curia nobilitaris* fogalmához az is, hogy a nemes személyesen lakjon benne, és a birtokosok csak azok után a földek után kaptak adó- és tizedmentességet, amelyek „egyenesen udvarukhoz és házukhoz tartoztak”.⁴⁴

Kelényi Tibor 1974-ben írt munkájában pedig a *curia* kifejezés meghatározásánál rámutatott a megtévesztő szóhasználatra: „A »curia« kifejezést eleinte a nemesi telek megjelölésére használták, és csak később vonatkoztatták a teleken épített nemesi udvarházra. Ezért még a XVII. században is megtévesztő a szóhasználat: egyaránt jelenthet kastélyt és kisebb, egyszerűbb nemesi udvarházat. A XVII. század második felétől, de főleg a XVIII. század óta a forrásokban egyértelműen udvarházat értenek, amikor »curia«-ról beszélnek, és a tekintélyesebb méretű, komoly építőanyagból (tégla vagy kő) készült épületeket nevezik kastélynak.”⁴⁵ Kelényi az 1970-es évek közepén írt munkájában lényegében meghatározza a kúria fogalmát az alábbiak szerint: „a kúria vagy udvarház fogalmán kisebb méretű nemesi lakóházat értünk, mely a közép- és kismemesi életformához igazodik, és a nemesi rétegek életmódját, életvitelét külső megjelenésén és alaprajzi rendszerén is tükrözi.”⁴⁶

⁴¹ Szabó 1969: 13.

⁴² Koppány 1969: 290.

⁴³ Werbőczy 1844: 88–89.

⁴⁴ 1464. évi 7. tc. „A négy hatalmaskodási tényről, a melyeket a harmadik nyolczados törvényszakon el kell intézni, s hogy az ilyen ügyeket nem kell tovább halasztani s húzni-vonni. A nemesek megölése és a birtokfoglalás, a levelek és okiratok elvitele és a nemesek házainak és udvarainak (a hol személyesen laknak) megrohanása dolgában a föntebb meghatározott alkalomból további halasztásnak, mint az első nyolczados törvényszékre való perbehívás idejétől a harmadik nyolczados törvényszékig, helye ne legyen.” 1598. évi 4. tc. 4. §. „A házaknak ez a számbavétele és ez az adó ugyan Magyarországon eddigelé soha szokásban nem volt, mindazonáltal, hogy a háború folytatására most nagyobb segéllyel legyenek, mint valaha, Ő felségének a hivei ezt, erre az évrre, régi szabadságaiknak és szokásaiknak ép-ségben tartása mellett, engedélyezni kívánták.” <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=59800004.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D15> (letöltés: 2022. 06. 11.)

⁴⁵ Kelényi 1974: 30.

⁴⁶ Uo. 30.

H. Takács Marianna már 1970-ben kiadott *Magyarországi udvarházak és kastélyok a XVI–XVII. században* című kötetében, meghatározta, hogy a kastélynak, „olyan nagyobb méretű, rendesen emeletes, díszesebb külsejű épületet nevezünk [...], mely az egyszerű kúriánál nagyobb, de a várkastélynál kisebb méretű- és erődítése nincs.”⁴⁷

A H. Takács Marianna szerinti megközelítés felvet néhány kérdést, mégpedig hogy mit is jelent egészen pontosan az, hogy a kastély „az egyszerű kúriánál nagyobb”. Meddig nevezhetünk *kúriának* egy úri épületet, és mikortól *kastély*? Valóban annyira lényeges az a tényező, hogy a kastély nagyobb méretű, hogy emeletes vagy összetett alaprajzú, és szabadon álló, valamint park veszi körül, avagy mindezen állítások – bizonyos aspektusban – vonatkoztathatóak a kúriaépületekre is? Hogyan jelenik meg a társadalmi emlékezetben a kastély és a kúria fogalma? Különbséget tesz, és ha igen, akkor mikor a népi emlékezet az épülettípusok között?

A kastély és a kúria építészeti és fogalmi morfológiájának megjelenési formái

Amikor a kastély és a kúria fogalmát igyekszünk körülhatárolni, arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a falusi nép szívesen *kastélynak* nevez minden a saját háza közül kiemelkedő, urasági épületet.

Ugyanakkor arra is ismerünk példát, amikor a gróf Bolza család nagy kiterjedésű parkkal és gazdasági épületekkel rendelkező 51 helyiségből álló kastélyát egyszerűen csak *régi háznak* nevezik a családi levelezésekben.⁴⁸ Maga az épület, ha szigorúan és kizárólag építészeti értékeit vesszük górcső alá, akkor viszont inkább kúriának mondható, mintsem kastélynak.

Azonban a részletgazdag, reprezentatív kivitelezést, illetve a gyulai Harruckern-Wenckheim-Almássy-kastéllyal való azonosságait tekintve – mint maga az építés, Czinger Antal személye – mégis helytállónak tűnik a *kastély* megnevezés.

Ennek ellenpéldája a Jász-Nagykun-Szolnok megyében, Tiszaföldvár külterületén található, napjainkban is álló kúriaépület története, melyet a népnyelv nyilvánvaló *kúria* mivolta ellenére is kastélyként említve őrzött meg. A *kastély* Tiszaföldvár külterületi részén, Homokon áll, földszintes, téglalap alaprajzú, a főhomlokzat elé két, a nyolcszög öt oldalából képzett tornyával a beniczei és micsinyei báró Beniczky család 1883-körül építtetett kúriája. A környéken nem volt – vagy talán napjainkban sincsen – a Beniczky-kastélynál nagyobb ház, és a birtokon számtalan helybéli dolgozott, éppen ezért bár az épület egyértelműen kúria jelleget mutat, mégis a környéken élők emlékezetében úgy őrződött meg, mint Beniczky báró kastélya. Az 1815-ben született

⁴⁷ H. Takács 1970: 33.

⁴⁸ Kiszely Tóth 2019: 75–89.

Pulszky Ferenc 1880-ban megjelent önéletírása *Életem és korom* címmel, melyben a nagymamájának három szobából, konyhából, kamrából és cselédszobából álló, saját szavai szerint is „kicsiny házat”, amelyben gyermekéveit töltötte Komlós-Keresztesen, egyszerűen *kastélynak* nevezi, és ezt azzal indokolja, hogy „minden földesúr háza így címeztetett”.⁴⁹

A 18. századi oklevelekben az építkezési telek megnevezésére használták a *curia et domus* kifejezést. Amikor egyértelműen házat jelölnek, amelynek a méreteit, építőanyagát is megadják, akkor azt *curia seu domusként* jelölik, vagy a 19. században elterjedt a *residentialis* szó használata is, *residentialis házam*, *residentialis házam* alakban.

A szakirodalomban ezt követően magyarosan írva *kúria* szóval nevezik azt az épület-típust, amelyet ezek a főleg klasszicista stílusban épült, nemesi lakóházak, *udvarházak*, *úrilakok* képviselnek. A *kastély* szó meghatározásánál megvizsgált szótárak és lexikonok a *kúriát* néhol *udvarház* címszó alatt az alábbiakban határozzák meg: „Udvarház: faluhelyen nemesi lak.”⁵⁰ A Czuczor Gergely és Fogarasi János által közösen írt, 1874-ben megjelent *A magyar nyelv szótára* című munkában a fentihez hasonló meghatározással találkozunk, ráadásul két címszó alatt: „Udvarház: hajdan jelentett nemes úri házat, nemes telket.” „Uraságház: minden ház, mely valamely uraságé, különösen, melyben maga vagy tisztje laknak.”⁵¹ A lexikonok szinte egy sémára épülve, azonos leírást alkalmaznak a *Pallas Nagy Lexikon*ban olvashatóhoz: „Udvarház (curia, curia nobilitaris):...a nemesi telek a hozzá tartozó összes zsellértelekkel, elsősorban maga a nemes gazda lakóháza. Udvarház, nemes udvar, nemes ház, nemesi kúria, nemes ülés, nemesi lakhely, szabad lak, udvartelek, udvar, azonos fogalmak.”⁵²

A Molnár Albert, Németh Lajos, Voit Pál által szerkesztett, 1961-ben a Terra Kiadó gondozásában napvilágot látott *Művészettörténeti ABC*-ben mindkét épülettípusra találunk meghatározást. A *kastély* fogalmát a következőképpen adják meg: „kastély, château (fr.): a feudális birtokgazdálkodás reprezentatív központja, a földesúr (fejedelem) és környezetének fényűzően berendezett nyári tartózkodási és szórakozóhelye. A 15-16. században bizonyos átmenetet észlelhetünk a középkori erődített vár és a későbbi kastély között (várkastély) Francia mintára (Versailles) a 18. században Európa-szerte elterjedt a díszudvaros (cour d'honneur) parkkal övezett kastély.”⁵³ A *kúriát* pedig ekképpen: „kúria (lat.): díszesebben kiképzett magyar vidéki nemesi lakóház. A 18. századig egy részük fából épült, kő alapépítménnyel és az ún. tűzesházzal, faragott fatornáccal; alaprajzi elrendezését a székely parasztház őrzi. A 19. század elején kialakult a kúria ismertebb típusa, a klasszicizáló stílusú, homlokzatán oszlopos portikusszal v. tornáccal díszített földszintes, 4-8 szobás vidéki lakóház.”⁵⁴

⁴⁹ Pulszky 1880: 13.

⁵⁰ Ballagi 1867: 678.

⁵¹ Czuczor–Fogarasi 1874: 563–593. Lásd: Badál 1987: 13.

⁵² Áldássy 1897: 477.; Márkus 1907: 752.; Révai Nagy Lexikona 1925: 586–587.

⁵³ Molnár–Németh–Voit 1961: 208.

⁵⁴ Uo. 242.

Az Új Magyar Lexikon 1962-es kiadásában az alábbi szerepel: „Kúria: a kastélynál kisebb igényű nemesi lakóház, szintén szabadon áll, kisebb parkban vagy csak kertben. Nálunk a 16–17. században kőből, ill. földszintjén kőből, emeletén fából épült (ún. udvarház).” „Udvarház: falusi nemesi lakóház, kúria.” Illetve külön szócikkben hozza a magyar nyelv értelmező szótára is az *úrilakot*, ekképpen: „... a kastélynál kisebb méretű, polgárias, úri kényelemmel berendezett, rendszerint kerttel körülvett, díszes lakóház.”⁵⁵

A Művészeti Lexikon 1966-os kiadásában már megtaláljuk a *kúria* fogalmát: „magyar nemesi lakóház (udvarház), a klasszicizmus korának jellegzetes épülettípusa.”⁵⁶ A meghatározás mellett még kitér az épület strukturális megjelenésére is: „Az előkelőbb nemesi kúria előtt általában oromzatos oszlopcsarnok van, a kismemeseké L vagy néha U alakban elhelyezett épületszárnyakból áll. Jellegzetessége az oszlopos tornác, melyre ablakok, ajtók nyílnak.”⁵⁷

A *kastély* fogalmának kérdéskörében korábban idézett mű, Gerevich Tibor szerkesztésében 1939-ben megjelent, *Magyarország Művészeti Emlékei* című kötetben, illetve Rados Jenő munkájában, a *Magyar kastélyokban* ugyan a *kúria* fogalmát nem határozzák meg, de „a magyar életformára és ízlésre, annyira jellemző földszintes falusi kúriák” leírásban tesz említést az épülettípusról, amit lényegében a kastélyok egyik típusaként tart számon, és mindemellett gyakran használja a *nemesi kúriák*, *úrilak*, illetve a *kis-kastély* elnevezéseket is.⁵⁸

Vannak olyan szerzők is a témában, jelesül a népi építészet tárgyköréből, kiknek esetében a *curia nobilitaris* fogalma már annyira eltávolodott az eredeti jelentéstől, a nemesi lakhely jellegétől, hogy a jelentéstartalmával ellentétes középületekre, sőt parasztházakra is alkalmazzák *jobbágykúriaként* nevezve meg azt. Tóth János *Népi építészetünk hagyományai* című, 1961-es munkájában olvashatjuk, hogy Dabason a sok „nemesi kúria között” néhány „paraszti kúria” is akad.⁵⁹

Major Máté *Építészettörténeti és építészetelméleti értelmező szótár* című, 1983-ban napvilágot látott munkájában rámutat a kastély, kúria, udvarház fogalmak problematikájára, a szakirodalomban éppúgy, mint a mindennapi szóhasználatban. „Nemcsak laikusok, hanem szakemberek is – építészek, építészettörténészek, művészettörténészek, műemlékvédelemmel foglalkozók és a szakmát irányítók egyaránt – az e témakörbe tartozó szavakat, fogalmakat általában nem azonos tartalommal használják, illetőleg minduntalan felcserélik egymással”⁶⁰ – írja Major, egyúttal meghatározást is adott mindkét fogalomról: „kastély eredetileg a várhoz hasonló, megerősített, falakkal körülvárt épület vagy épületegyüttes. A XV. sz.-től kezdve azonban a vár és a kastély fogalma egyre határozottabban elkülönült, és kastélyon ma, (értsd, a 20. század vége) szabadon álló, általában kerttel övezett, reprezentatív alakítású lakóépületet értünk.”

⁵⁵ Rényi1962.; Barczy–Ország 1961a: 506., 56.

⁵⁶ Zádor–Genthon 1966: 734.

⁵⁷ Uo. 1966: 734.

⁵⁸ Rados 1939: 11., 26., 65.

⁵⁹ Tóth 1961: 98.

⁶⁰ Major 1983.

A *kúria* meghatározását pedig az alábbiak szerint adta meg: „curia, nálunk eredetileg nemesi telek, de a XVI. sz.-tól gyakran így nevezik a telken (a curián) álló épületet is. Ebből alakult ki a szó magyarosított változata, az igényesebben épített vidéki köznemesi lakóházat jelentő kúria.”⁶¹

A két nemesi épülettípus terminológiai meghatározásának újszerű megközelítései

2000–2006-ig jelent meg Virág Zsolt szerkesztésében a *Kastélylexikon*-sorozat, melynek első részében, a *Pest megye kastélyai és kúriái* c. kötetben szintén foglalkoznak a problémával, nevezetesen, hogy a magyar terminológiában a *kastély* és a *kúria* fogalmának nincsen egyértelmű definíciója. Ebből adódóan sok esetben problémát jelent egy-egy épületnek a besorolása a két épülettípus közötti különbségek feltárásánál. A Dercsényi Balázssal közösen kidolgozott tematika szerint öt szempontot vesznek figyelembe, és azok alapján sorolják be az épületeket. Az első szempont a méret, avagy az épület alapterületének nagysága, illetőleg az, hogy az épület emeletes-e vagy földszintes. Véleményük szerint a „köznyelv általában kastélynak a nagyobb épületeket nevezi, míg a kisebbeket kúriának”.⁶² A második szempont a társadalmi státusz, hogy az adott építető család melyik társadalmi réteghez tartozik. Amennyiben a főnemesi réteghez tartozik, vagyis hercegi, grófi vagy bárói rangja van a családnak, akkor a lakhelyük egyértelműen *kastély*. Ha pedig a köznemességhez, akkor *kúria*.

Ezt a megállapítást már azonnal helyesbítik is a szerzők oly módon, hogy „ez az eredetileg is csak nagy vonalakban igaz” szempont a „polgári rétegek” vagyonosodásával – valószínű itt az úgynevezett pénzarisztokrácia vagy mágnások felemelkedésére gondoltak – érvényét veszítette. A harmadik szempont az épület tipológiai adottságai szerinti besorolás. A *kúria* típus meghatározásánál a belső elrendezést veszik alapul, miszerint egy központi helységből néhány helyiség nyílik. Megjegyzik azonban, hogy ez „azokra a kúria típusokra jellemző, melyek az építkezések fénykorában, a XIX. század első felében épültek”.⁶³ A negyedik pont a művészeti érték, mely szerint a kúriáknak két fajtája közül az egyik, amelyek eredeti formájukat őrzik, és nem estek át jelentős átépítésen, és „őrzik az eredeti arányukat”, egy kastély kicsinyített másának tűnnek, éppen ezért *kiskastélynak* is hívják őket. A másik típusa a kúriaépületeknek a népies stílusú kúria, amelyek még ha méretük alapján az előző stílussal meg is egyeznek, leginkább egy „felnagyított parasztházhoz” hasonlítanak. Végül pedig az ötödik szempont, ami alapján Virág Zsolt és Dercsényi Balázs a két nemesi épülettípust kategorizálta,

⁶¹ Major 1983: 5., 167. Lásd: Badál 1987: 14.

⁶² Virág 2000: 305.

⁶³ Uo. 305.

a gazdasági központként betöltött szerep. Vagyis hogy az épület birtokigazgatási központként is működött-e, mivel a kúria egy kisebb gazdasági egységbe épülő kis- vagy középnemesi típus volt.

De valójában mennyire fontos szerepe van az egyes épülettípusok tisztázásának és pontosabb behatárolásának? Mi a jelentősége, hogy egy „úrilak” kastély státuszú vagy kúria besorolású? A jelentősége mindenekelőtt abban fedezhető fel, hogy az uradalmi épület minősége, státusza elősegíti az adott arisztokrata család társadalomban betöltött presztízsének pontosabb behatárolását. Rados Jenő, a 20. század jeles építészettörténésze úgy fogalmazott, hogy „egy kor és egy társadalmi osztály kulturális emelkedettségét, igényeit és viszonyait, egész jellemét és valamennyi életmegnyilvánulását leghívebben tükrözi vissza az a hajlék, melyet magának lakásul épít”.

Virág és Dercsényi a kastélyok és a kúriák elhatárolására tett több szempontú terminológiai megfogalmazásuk végén megjegyzik, hogy ezeket a nézőpontokat keresztülhúzza az a nem elhanyagolható tény, hogy „a népnyelv által használt elnevezés” annyira beépült a hivatalos felsorolásokba és felmérésekbe, hogy a terminológiai helyes meghatározás talán beazonosíthatatlanná tenné az adott épületet. A *kastély* és a *kúria* fogalmán a 18. századtól kezdődően állandósult épülettípus értendő.⁶⁴

Sisa József művészettörténész 2004-ben írt *Kastélyépítészet és kastélykultúra Magyarországon a historizmus korában* című akadémiai doktori értekezésében a *kastély* fogalmi meghatározásában elsősorban a funkcionális tartalmat vette figyelembe, valamint a meghatározása elsősorban a 19. század második felére érvényes.⁶⁵ Értekezésében a kastélyt nem csupán építészeti alkotásként kezelte, hanem annak tágabb összefüggéseiben is. Az építéstörténet, az építési technikák, az architektúra és az alaprajzok elemzése mellett tehát szót ejt az egykori kastélyokban helyet kapó enteriőrökről és gyűjteményekről, a szűkebb és tágabb környezetről – tehát a parkok, kertek és a melléképületekről –; az építetők személyéről és a „castle life”-ről, azaz a kastélyokban zajló mindennapi életről is; a művészetekről és a tudományról, melyeket ezek a reprezentatív épületek közvetítettek. Véleménye szerint a kastélyépítészet nem választható el a kastélykultúrától, amely nézete teljesen helytálló. Hogyan is lehetne szétválasztani a két területet, amikor egymásból következtethetőek és egymással szimbiózisban vannak. A tisztán építészeti analízisnél sokkal előremutatóbb, ha kontextusban vizsgáljuk a reprezentatív nemesi építészetet. Sisa József kifejti, hogy a „historizmus kastélya”⁶⁶ gazdasági szerepkörét tekintve a birtok központját képezte, illetve eleve a birtok bevételeiből alkották meg és volt fenntartható. Az általa tárgyalt korszakban, azaz a historizmus időszakában – ami hozzávetőlegesen az 1840 és 1914 közötti háromnegyed évszázadot takarja – akár mezőgazdasági környezetben, akár gyárak mellett helyezkedett is el a kastély, egy kiváltságos és különleges lakásformát képviselt. A szigorúan vett gyakorlati rendeltetésén túlmenően a kastélyok mindig betöltöttek egy bizonyos jelképes szerepet is, azaz az épület jelenléte, építészeti

⁶⁴ Virág 2000: 305.

⁶⁵ Fekete J. 2007: 44. <https://repositorium.omikk.bme.hu/handle/10890/1425> (letöltés: 2022. 06. 11.)

⁶⁶ Sisa 2007: 15.

kialakítása minden esetben az építtetőjének társadalmi státuszát tükrözte. Az egyéni és a családi reprezentáció mellett legalább ilyen lényeges szempont volt, hogy a kastély kényelmes lakhely legyen. Ilyen szempontból tehát a legmagasabb igényeket kellett hogy kielégítse. A bútorzata, műszaki felszerelése és a berendezése is a korszak legjobbja kellett legyen. A kert vagy a park szintén elengedhetetlen részét képezte a kastélynak, kiváltképp a historizmus korában, amikor a kertművészet újabb és újabb dimenziókat ér el. A reprezentatív épület éppen úgy szolgálhatott állandó lakhelyül, mint ahogyan csak nyári tartózkodásra. Ebben az időszakban jelenik meg, az életformák differenciálódása által, a magához a földbirtokhoz nem kapcsolódó, úgynevezett „nyaralókastély”.⁶⁷ A kastélyokon belül külön kategóriát képez az úgynevezett vadászkastély is, melyet a teljességre törekvés érdekében említék. A szerényebb anyagi körülmények között élő köznemesség képviselői rendszerint egyetlen kastélyt birtokoltak, ami lakhelyül is szolgált.

Sisa József értekezésében kifejti továbbá, hogy a „köznemesi kastély és a vidéki kúria között nem húzható éles határvonal”.⁶⁸ A *kastély* mint fogalom meghatározását elengedhetetlennek tartja az emléktanyag meghatározásához és következetes tárgyalásához. Megállapítja azt is – ahogyan azt korábban részletesen tárgyaltam –, hogy a kortárs szakirodalom a *kastély* fogalmát eléggé tág határok között használta. Kastélynak neveztek egy díszesebb földszintes épületet éppen úgy, mint ahogyan egy nagyszabású reprezentatív kastélyt is egyszerűen csak *lakóháznak*, *úrilaknak* vagy éppen *tanyának* hívtak.

Megállapítja, hogy az eddigi definíciók és a korszak, vagyis a historizmus tanulmányozása során van néhány szempont, amelyek alapján egy épület *kastély* besorolást kaphat.

Az elsődleges szempont az épület nagysága, amely az emeletek számában és az épület alapterületének méretében fejezhető ki. „A kastély legalább kétszintes (egyemeletes) épület.”⁶⁹ A másik szempont „az építészeti igényesség valamilyen foka”. Ami pedig a kastély belső berendezését, funkcionális térelosztását illeti, „megtalálhatók benne az életszükségletek differenciált kielégítésére hivatott helyiségek”. Ami tehát a lakó- és vendégszobák száma mellett a fényűzően berendezett reprezentatív helyiségeket is megköveteli, úgymint a díszterem, nagyszalon, pálmaház, könyvtár és billiárdszoba, szivarszalon stb.

Még egy szempontot tart lényegesnek Sisa professzor kiemelni, mégpedig azt a nem elhanyagolható aspektust, hogy a „kastélyt a többi épülettől környezete is megkülönbözteti: elegáns elkülönülését általában kert vagy park biztosítja”. Végezetül pedig, hogy a „városon, vagy legalábbis a nagyvároson kívül eső épület, amely leginkább a vidéki élet képzetével hozható kapcsolatba”.⁷⁰

Fekete J. Csaba *Funkciószervezés és téralakítás a főúri reprezentatív magánépítészetben az 1720 és 1920 közötti Magyarországon* címet viselő, 2007-ben írt doktori értekezésében Sisa József művészettörténész szempontjait alapul véve a *kastély* mint

⁶⁷ Uo.16.

⁶⁸ Uo. 16.

⁶⁹ Uo. 17.

⁷⁰ Uo. 18.

épületfajta fogalmi meghatározására irányuló tudományos törekvéseket a történelmi jelentéstartalomhoz kötve, a kastély funkcionális tartalmának előterébe helyezését irányozta meg. Ennek megfelelően a történelmi korstílusoktól függetlenül az arisztokrata magánépítészet olyan sajátos műfajként határozható meg, amelyben a „lakó, a társasági, a kiszolgáló, az eltartó és a védelmi funkciók korszerű térbeli összefüggései funkcionális egységet alkotnak”.⁷¹

Véleménye szerint a 18–20. századi egy műfajon belül megjelenő épületfajták, úgymint a kastély, palota, villa, bérház, bérvilla és a kúria elhatárolása nemcsak formai, hanem funkcionális szempontból is megvalósítható. Ebben pedig meghatározó az „épület funkcionális programjának összetettsége, léptéke és a települési kontextus”.⁷² Fekete J. Csaba definíciója szerint: „a »kastély« vidéki, a »palota« városi környezetben álló olyan tagolt épület, amelyben különböző társadalmi rétegek időszakosan egy háztartásban élnek. Másként fogalmazva a kastély, illetve a palota olyan épület, amelyben a lakó, a társasági és a kiszolgáló funkciók térben összefüggő rendszere különböző társadalmi rétegek azonos háztartáson belüli életterében, funkcionális és térkapcsolatok szövege révén differenciáltan valósul meg.”⁷³ Négy szempontot határoz meg, amely alapján értelmezhető az adott fogalommeghatározás.

Az első az „azonos háztartás”, amelyben a család és a háztartás a társadalom azon alapegységei, ahol az embereknek egymással közvetlen személyes kapcsolatban vannak. A házasság a főúri társadalmi rétegben nem a családot jelentette elsődlegesen, hanem az *udvar* tovább élő 18. századi fogalmában a *ház* fogalmát fejezte ki. Ez pedig a nemesség nemzedékeket átívelő egységét jelentette. A *ház* fogalma később, a 18–19. században a *háztartás* definíciójával vált azonos jelentésűvé. Fontos kritérium még az időtartam, hogy az egy háztartásban élők rezidenciálisan vagy szezonálisan éltek az adott lakhelyen.

Második szempont a „különböző társadalmi rétegek”, ami az arisztokrácia lakhelyének esetében azt jelentette, hogy a vezető társadalmi rétegek főnemesei az őket kiszolgáló közrendű személyezettel éltek együtt. Ez az intézményesült környezet kibővült, így a nemesség tágabb értelemben vett családja az *udvar* volt.

A „térben összefüggő rendszer” a harmadik megállapítása, hogy amíg a kastély – valamint a városi palota, villa – az eltartó, vagyis a gazdasági funkcióinak együttesét az épületen túlmutató települési kontextusban, a majorságok rendszerében hozta létre, addig a kúria gyakran a gazdasági épületek együttesében jelent meg.

A negyedik, egyben utolsó vizsgált aspektusa a „differenciáltság”. A különböző szocializációjú társadalmi rétegek életterének kialakítása alapvető építészeti kérdéseket vet fel, mint a közös, illetőleg a magánterek használata, azok elkülönülése és esetleges kapcsolódása.⁷⁴

⁷¹ Fekete J. 2007: 44. <https://repozitorium.omikk.bme.hu/handle/10890/1425> (letöltés: 2022. 06. 11.)

⁷² Uo. 44.

⁷³ Uo. 45.

⁷⁴ Fekete J. 2007: 47. <https://repozitorium.omikk.bme.hu/handle/10890/1425> (letöltés: 2022. 06. 11.)

A reprezentatív magánépítészet két típusfőcsoportba való besorolhatóságának elmélete

Az arisztokrácia reprezentatív magánépítészeti alkotásait alapvetően két nagy gyűjtőfogalomba vagy típusfőcsoportba lenne célszerű csoportosítani. A kastély- és kúriaépítészeti műfajon belül lehetséges elkülöníteni további épületfajtákat, amelyek az adott típusfőcsoporton belüli speciális megjelenési formák. Az elmélet értelmében az épületek vagy *kastélytípus*, vagy *kúriatípus* besorolást kaphatnak. A *kastélytípus* alá sorolható: a palota, vadászkastély, nyaralókastély, várkastély stb., mégpedig azért, mert ezeknek az épületeknek a fogalmi genezise maga az építészeti produktum, amelyet *kastély* alatt értünk.

A *palota*⁷⁵ nagyszabású, monumentális jellegű épületet vagy épületegyüttest, épületcsoportot jelent,⁷⁶ amely vagy fejedelmek, főpapok, főurak lakásául szolgált, vagy közérdekű rendeltetésű, díszesebb kivitelezésű középület – úgymint a törvényhozási, törvénykezési, posta, bank stb. paloták. A középkori világi építészetben a vár lakóépületének megjelölésére használták a *palota* terminust.⁷⁷ Az elnevezés Róma egyik dombjának, a Palatinusnak a nevére utal.⁷⁸ A király vagy a fejedelem számára emelt épület volt a palota vagy más néven várpalota. Később a király vagy a főurak részére emelet dísztermet neveztek így a váron vagy várkastélyon belül. Németországban az első *palastok* királyi lakosztályokból vagy díszcsarnokokból alakultak ki.⁷⁹ A reneszánsz korától kezdve palotának nevezték a főúri, nemesi család vagy egyházi méltóság városi lakóépületét. Lényegében a „*palota*” a kastély városi megfelelőjének is mondható. Így nem alkot külön építészeti, fogalmi csoportot, hanem a „*kastély*” épülettípus egyik fajtáját alkotja. A *vadászkastély*, ami a nemesi építészet szabadidős tevékenységének építészeti produktuma, nem igényel különösebb magyarázatot. Egyértelműen a *kastély* kategóriába tartozik, annak egy speciális megjelenési formáját testesíti meg, éppen úgy, ahogyan a *nyaralókastély*. A *várkastélyok* a középkori erősségek, a várak metamorfózisai, gyakorlatilag a kastélyok legelső megjelenési formái. Még egy esetleges támadás ellen is védelmet nyújtó, várszerű, de a kényelmi funkciókat és díszítményeket is alkalmazó építmény, amely rendszerint nehezen megközelíthető helyen épült.⁸⁰

A *kúriatípusba* mint másik nagy típusfőcsoportba sorolhatóak: a villa, bérvilla, udvarház stb. épületek. A *villa* mint épületforma főleg a méretei miatt rokon a kúriaépítészettel. Magyarországon a villa a városon kívül fekvő, de a nagyobb települések vonzáskörzetében maradó nyaralót, pihenőhelyet jelent. Földszintes vagy legfeljebb egy emelettel ugyan rendelkező nyaralóépület, amely funkcióját tekintve nem állandó lakhelyül szolgál. Éppen ez indokolja a viszonylag kis számú lakóhelyiség kialakítását,

⁷⁵ Latinul: *palatium*, franciául: *palais*, németül: *pfalz*, *palast*, olaszul: *palazzo*.

⁷⁶ Zádor–Genthon 1983: 691.

⁷⁷ Éber 1935: 262.

⁷⁸ Beck–Peschka 1990: 383.

⁷⁹ Bárány 2002: 458–459.

⁸⁰ Barczia–Ország 1961b.

kényelmes és célszerű elrendezését. A villaépítészetben nem lehet csak és kizárólag magyarországi stílusjegyekről beszélni. A villák elsősorban polgári származású, tehető mágnások, „homo novus”-ok számára épültek. Ennél az épülettípusnál az önálló stílusjegyek kialakítását az is nehezíti, hogy rendeltetésüket nem lehet minden esetben pontosan körülhatárolni. A magyar villákra mindazonáltal az alábbi paraméterek az irányadók: belső udvaros vagy díszudvar körüli elrendezéssel nem lehet találkozni, ez inkább a kastélyépítészetre jellemző. Az alaprajzi elrendezésük minden esetben logikusságot és funkció-központúságot mutat. A világos, egyszerű tömegeket, az oszlopos, timpanonos portikuszt és a szerényebb oldalszárnyakat – a kúriaépítéssel azonos módon – elsődlegesen a klasszicizmus stílusirányzata fémjelzi. Mivel szabadon álló épületről van szó, így a homlokzat díszesen, művészien kiképzett.

A villaépítészetnek van egy másik stílusirányzata is, az úgynevezett romantikus villák. Ennél a típusnál megfigyelhető a klasszicista portikusz hiánya, helyét a faragott, általában faszervezetű, fűrészfog-díszítésű tornác veszi át.⁸¹ Magyarországon a legjelentősebb villaépítő tevékenységet a 19. században figyelhetjük meg Pest-Buda közvetlen környékén. Ezt az építési kedvet mindenekelőtt az eredményezte, hogy a lakosság létszáma megnőtt, a kereskedelem fejlődött, a lassan kialakuló iparosodás pedig modern nagyvárossá fejlesztette Pest-Budát. Éppen ezért a hétköznapiok fáradalmait kipihenni vágyó vagyos réteg figyelme „ad montes oculos levavi”⁸² a budai hegyek felé fordult. A villaépületek tehát szoros rokonságot mutatnak a kúriaépítéssel, másképpen fogalmazva, a kúriáknak egy fajtáját testesítik meg. Bár építészetileg kötetlenek, és nagyobb stílusbeli mozgástér áll a tervező és az építető rendelkezésére, művészi szabadságuk ellenére a kastélyépületekhez képest nincs kellő művészi színvonaluk. A telekhatárok, amelyre épültek, gyakran olyan akadályokat gördítettek a tervezők elé, hogy az épület arányai és összhatása kedvezőtlené vált.⁸³ A kastélyokhoz mérve tehát a környezeti kialakításuk is inkább a kúriaformát idézi.

Az udvarházaknál a kérdés úgymond magától értetődik, hiszen a *kúria*, vagyis a *curia nobilitaris* mint épülettípus és mint gyűjtőfogalom eredeti jelentésében magában hordozza a választ.

A kastély és a kúria fogalmi definiálásának konklúziója

Egy adott nemesi épületnél tehát mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy melyik két nagy típusfőcsoporthoz tartozik: kastély típusú épületről van-e szó vagy kúria típusúról?

Nem elhanyagolható szempont a kutatásnál annak megállapítása sem, hogy milyen „szemüvegen” keresztül vizsgáljuk, kategorizáljuk az úri lakokat. Hiszen nem mindegy,

⁸¹ Kelényi 1974: 34.

⁸² „Tekintetem a hegyekre emelem.” Zsoltárok könyve, Zsolt 121, 1–2.

⁸³ Kelényi 1974: 35.

hogy egy turista szemszögéből látjuk az adott épületet, aki csodálja azt mint látványosságot, vagy a helyi lakosság szemével nézzük, akiknek a népnyelv által használt elnevezés a mérvadó, ami olyan mélyen beépült helyenként a köztudatba, hogy a terminológiai helyreigazítással fel sem ismernék lakóhelyük műemlékét. Avagy az építész szemszögéből nézzük-e a művet, aki a kihívást látja benne, az egyediséget, a mesteri kialakítást. Nézzük az egykori építetők szemén keresztül is, akik minden bizonnyal úgy vélekedtek – még szerényebb kivitelezésű lakóhelyükről is –, hogy „az én házam, az én váram” – esetünkben kastély vagy kúria. Kivétel persze itt is akad, mint például a gróf Bolza család, akik impozáns kastélyukat is csak „rég ház”-ként emlegették. Talán a családra egyébként is jellemző szerénység okán, ki tudja? Végül pedig, ha a szakember, jelesül az építészettörténész, művészettörténész vagy az építész szemszögéből nézzük ezeket az impozáns, a maguk nemében, mindkét típusra jellemzően egyedi mesterműveket, akkor vajon meg tudnánk-e állapítani, teljes pontossággal és bizonyossággal, hol végződik a *kúria*, és hol kezdődik a *kastély*?

A behatároláshoz kétséget kizáróan szükség van alapvető szempontok és kritériumok meghatározására. Az arisztokrácia reprezentatív épületeinek besorolásánál kutatásom során az alábbi három szempontot vizsgálom:

1. Az épület alapterülete és „rendes emeleteinek” száma.

Minden épülettípusnál az első és legszembeütőbb tulajdonságok a morfológiai sajátosságok. Éppen ezért a vizsgálatot a tipológiai elemzéssel szükséges kezdeni. Mekkora a hozzávetőleges alapterülete? Hány emelettel rendelkezik? Rendelkezik-e, és ha igen, akkor mennyi reprezentációs funkciót betöltő helyiséggel, mint amilyen a díszterem, szalonok, télikert? A lakószobák száma – amely magában foglalja a magán-, illetve a vendégszobákat – 10 helyiségnél több. A kúria típusú épületek lakószobáinak száma átlagosan 6-8. Az ennél több lakószobával rendelkező épület már alapterületileg is nagyobb kell hogy legyen, így feltételezhetően emelettel vagy emeletekkel rendelkezik.

2. Az építető család társadalmi, gazdasági, politikai státusza.

Önmagában az a feltevés, hogy a főnemesség, vagyis a hercegek, grófok, bárók kizárólag kastélyokat építettek, és a köznemesség építetett csak kúriákat, nem helytálló. Fontos megvizsgálni az építető család társadalmi rangját, tisztségeit, valamint gazdasági státuszát is. A birtokok központjaként funkcionáló objektum tipológiai, művészeti értéke, nagysága is irányadó.

3. Az épület szűkebb és tágabb környezete.

Ahogy Sisa József is megfogalmazta, „a kastélyt a többi épülettől környezete is megkülönbözteti: elegáns elkülönülést általában kert vagy park biztosítja”.⁸⁴ Lényeges szempont a vizsgált épületet közvetlenül körülvevő épített környezet. Fontos szempont, hogy az adott objektum „szabadon áll” vagy sem. A kastélyok tipológiai jellegzetességeinek

⁸⁴Sisa 2007: 16.

egyik ismérve, hogy az épület szabadon álljon, és ne lakóházak sorának részeként. A másik, legalább ennyire lényeges jellegzetesség, hogy „park veszi körül”. Azonban önmagában az, hogy „utcasorba nem épített”, még nem jelenti feltétlenül a kastély típusú besorolást. A kastélyépítkezés olyan összetett tevékenységet igényelt, melynek folyamán szinte minden művészeti ág képviseltette magát: az építész, a festő, a szobrász, az iparművész éppúgy, mint a kertész. A kastélykertek feltárása nagyon komoly kutatómunkát igényel, hiszen eredeti állapotban alig maradtak ránk. A 17. század első felére jellemző úgynevezett „virágtáblás” kerteket a 17. század második felében felváltotta az új francia stílus, a XIV. Lajos versailles-i kastélyának mintájára elterjedő franciakert. Ezt a népszerű kerttípust a 18. században váltja a brit tájakról hódító útjára induló angol-, más néven tájképi kert. Az új irányzat természetellenesnek tartotta a geometrikus, merev kompozíciójú franciakert-stílust, helyette a növényzetet, a természet elemeit nem „építőkövekként” használták, hanem egy kis darab természetet – ami helyenként nem is volt annyira kicsi – kívántak a maga naturalisztikus szépségében megvalósítani.⁸⁵ A dendragógiai vagy más néven gyűjteményes kertek az 1800-as évek közepétől lassan átvették a tájkertek szerepét. Ennek az új stílusnak a legfontosabb „főszereplői” a fák, amelyeknek már nem emberi érzelmeket kell kifejezniük, hanem saját impozáns megjelenésükkel, különleges formáikkal vannak hatással a szemlélőre.

A természettudomány felé forduló érdeklődés valóságos gyűjtőszendélyt eredményezett. Távoli, addig Magyarországon ismeretlen, egzotikus vidékek növényeit fedezik fel és honosítják meg hazánkban. Az arisztokratikus körökben alapvető műveltségi fokmérővé változik a fák és a virágok ismerete. A 19. század közepétől pedig számos magyar nemes gyűjteményes kertet hoz létre. Erre remek példa a szarvasi Bolza család Pál nevű tagja, aki a Pepi-kert fantázianevű, nagy kiterjedésű és országos hírű arborétumot alapította.⁸⁶ Vagy példaképpen említhetjük még az erdőteleki egykori Buttler-kastély utolsó tulajdonosainak, dr. Kovács Józsefnek és fiának az arborétumépítő munkásságát.

A gyűjteményes kertek vizsgálata azonban – amelyből több is megőrződött az utókornak, és ha területileg lecsökkent is méretük, de napjainkban is látogathatóak – kastélyépítészet szempontjából kevésbé jelentős a korábbi kerttípusokkal szemben. Az arborétumszerű parkok már csupán kísérői a kastély típusú épületeknek, viszont már nem tükrözik hitelt érdemlően az objektumhoz egykor tartozó tájképi egységet.

⁸⁵ Kelényi 1974: 40–41.

⁸⁶ Kiszely Tóth 2019: 60.

Mellékletek

1. kép: A Bolza kastély egy 1910-es képeslapon (forrás: a szerző gyűjteményéből)

2. kép: A csejteji Országh-Nádasdy várkastély (forrás: a szerző felvétele 2020.)

3. kép: Bajmóc, Pálffy-várkastély (forrás: a szerző felvétele)

4. kép: A tiszaföldvári Beniczky-kúria archív fotón
(forrás: a szerző magángyűjteményéből)

5. kép: Gyula, Harruckern-Wenckheim-Almásy-kastély (forrás: a szerző felvétele)

6. kép: Óra villa (forrás: Fortepan, Hegyvidéki Helytörténeti Gyűjtemény)

7. kép: Wenckheim-palota, napjainkban. Szabó Ervin Könyvtár épülete
(forrás: Kulturpont.hu)

Felhasznált források

Levéltári források:

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (HU-MNL-OL)

E 185 Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara archivuma, Családi és személyi fondok, Archivum familiae Nádasdi

P 392 Magán levéltárak, Károlyi család nemzettségi levéltára, Károlyi család, Törzsanyag

Felhasznált szakirodalom

A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai. I–III. füzet. Bp., 1967–1970.

A. Ammann et Ch. Garnier 1889: Guide historique á travers les habitations humaines. Paris.

Akadémiai kislexikon II. (L–Z). Főszerk. Beck Mihály – Peschka Vilmos. Akadémiai Kiadó, Bp., 1990.

Áldassy Antal et al. 1897: A Pallas Nagy Lexikona. XVI. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság – Révai Testvérek. Bp.,

Badál Ede 1987: Kastélyok, kúriák Pest, Heves és Nógrád megyében. Műszaki Könyvkiadó, Bp.

Ballagi Mór 1867: A magyar nyelv teljes szótára. I. Franklin Társulat, Bp.

Barczy Géza – Országh László (szerk.) 1961a: A magyar nyelv értelmező szótára. IV. Akadémiai Kiadó, Bp.

Barczia Géza – Országh László (szerk.) 1961b: A magyar nyelv értelmező szótára. VII. Akadémia Kiadó, Bp.

Bártfai Szabó László 1910: A Hunt-Pázmán nemzetségbeli Forgách család története. Buzárovits Gusztáv Könyvnyomdája, Esztergom.

Benkő Lóránd (főszerk.) 1970: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. Akadémiai Kiadó, Bp.

Biró József 1943: Erdélyi kastélyok. Új Idők Irodalmi Intézet, Bp.

Czuczor Gergely – Fogarasi János 1874: A magyar nyelv szótára. I–VI. Bp.

Dercsényi Dezső – Fülep Lajos – Zádor Anna (szerk.) 1973: A Magyarországi Művészet Története. Corvina Könyvkiadó, Bp.

Dercsényi Dezső (szerk.) 1958: Pest megye műemlékei. I–II. Magyarország Műemléki Topográfiaja. V. Akadémiai Kiadó, Bp.

Éber László (szerk.) 1935: Művészeti Lexikon II. Győző Andor Kiadása, Bp.

- Fekete J. Csaba 2007: Funkciószervezés és téralakítás a főúri reprezentatív magánépítészetben az 1720 és 1920 közötti Magyarországon. PhD értekezés. Műegyetemi Digitális Archívum. <https://repositorium.omikk.bme.hu/handle/10890/1425> (letöltés: 2022. 06. 11.)
- H. Takács Marianna 1970: Magyarországi udvarházak és kastélyok. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Heinz Biehn 1970: Residenzen der Romantik. München.
- Jonathan Glanzey 2002: Az építészet története. Magyar Könyvklub Kiadó, Bp.
- Kelényi György 1974: Kastélyok, kúriák, villák. Corvina Kiadó, Bp.
- Kiszely Tóth Anett 2019: Kastélykeringő. A szarvasi gróf Bolza család története. Digitális Kalamáris Kiadó, Szarvas.
- Klanciczay Tibor – Stoll Béla (szerk.) 1959: Régi Magyar Költők Tára. XVII. század I. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Koppány Tibor 1974: A castellumtól a kastélyig. *Művészettörténeti értesítő* 23. évf., 4. szám. 285–290.
- Koppány Tibor 2006: A castellumtól a kastélyig. Tanulmányok a magyar kastélyépítés történetéből. Históriaantik Könyvesház Kiadó, Bp.
- Major Máté 1983: Építészettörténeti és építészetelméleti értelmező szótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Mark Gioruard 1978: Life in the English Country House. New Haven – London.
- Márkus Dezső 1907: Magyar Jogi Lexikon. VI. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Bp.
- Molnár Albert – Németh Lajos – Voit Pál (szerk.) 1961: Művészettörténeti ABC. Terra Kiadó, Bp.
- Pulszky Ferenc 1880: Életem és korom. Bp.
- Rados Jenő 1939: Magyar kastélyok. Magyarország Művészeti Emlékei sorozat IV. Királyi magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Renate Wagner – Rieger – Walter Krause (Hrsg.) 1975: Historismus und Schloßbau. München.
- Rényi Péter (szerk.) 1962: Új Magyar Lexikon. IV., VI. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Révai Nagy Lexikona. XVIII. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Bp., 1925.
- Szabó István 1969: A középkori magyar falu. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Szamota István – Zalnai Gyula 1902: Magyar oklevélszótár. Állami Könyvterjesztő vállalat, Bp.
- Tóth János 1961: Népi építészetünk hagyományai. Műszaki Könyvkiadó, Bp.
- Virág Zsolt (szerk.) 2000: Magyar Kastélylexikon 1. Pest megye kastélyai és kúriái. Perfect Project, Bp.
- Werbőczy István 1844: Tripartitum pars I., tit. 24. 88–89.
- Werner Müller – Gunther Vogel 1993: Építőművészet. Springer Hungarica Kiadó, Bp.

Zádor Anna – Genthon István (szerk.) 1966: Művészeti Lexikon. II. Akadémiai Kiadó, Bp.
Zádor Anna – Genthon István (szerk.) 1983: Művészeti lexikon III. (L–Q). Akadémiai
Kiadó, Bp.